

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын

175 иллији гаршысында

ЭДИБИН ХАТИРЭ-ПОВЕСТИ

А ХУНДОВШУНАСЛАР бела бир фикир ирәли сүрүшләр ки. Мирзә Фәтәли Ахундовун арвининдә һәр шәј Јерлијериндәдир. О, на јазмышса, бир нүсхә орададыр. Балка ела бунә көрдә сәнаткарын намәлум әсәрләринин изинә дүшәп олмамышдыр. Әввала, ону дәрәк ки, әдибни сағлыгында бела, бир нечә әсәри итмиш ва ја сурәти өзүндә галмамышдыр. Бу барәдә онун мәктубларында да ишарәләр вардыр: «Рунүл-Гүдәсуи китабынын сурәти галмамышдыр ки, үзүңү чыхарыб сизә көндөрим. Мәним кечмишдә дүзәлтдијим әлифбанын сурәти дә галмамышдыр. Әкәр истәсәнис орада (Теһранда—З. Г.) Маариф Назирлијинә мурәчәт әдиб, һәм мәним кечмиш әлифбамы, һәм дә Рунүл-Гүдәсуи гәртиб етдији јени әлифбанын сурәтләрини аладыр, һәр икисини охуја биләрсиниз» (Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 249).

Мирзә Фәтәли «Чәбә» китабыны әрәб тилиндән рус дилинә тәрчүмә етмиш ва бу тәрчүмәјә көрә 1869-чү илдә мукәфата ләјиг көрүлүшүдур. Онун тәрчүмә етдији бу китаб һалә тапылмамышдыр. Фиридуңбуј Көчәрдә «Азәрбајҗан әдәбијаты» китабында гәјд едир ки, М. Ф. Ахундовун «Фәргәли-ачибә» адыл көзәл бир һекәјәси вар. Тәәсүф ки, бу һекәјә дә, һәмчинин Мирзә Фәтәлинин кечәп әсрин ахырларында, ијриинчи әсрин әввәлләриндә Теһранда, Теһранда әлјазмасы шәклиндә зијалылар арасында кениш јайлын сонунчу фәләфи әсәри «Тәлгиннамә» дә әлдә јоқдур.

Русја Чографияја Чәмијәти Гафгаз шәбәсинин үзүв олан М. Ф. Ахундовун Гафгазын чографияјасына, тарихинә дәир мөгәлә вә чыхышларынын бир гиәми «Русја Чографияја Чәмијәти Гафгаз шәбәсинин әсәрләриндә, һәмчинин «Актлар» китабында чап олунмушдур. Күрчү јазычы ва актюрларын гәјдләриндә М. Ф. Ахундовун индија кими тапылмамыш «Ширәли» пјесинин кечәп әсрдә күрчү театрында тамашаја гојулмасы һаггында мәлумат верилди. Ширәли хан Әфғаныстан һакимидир. Онун һаггында «Әкинчи» гәзетинин 1876-чы ил 14 апрел нөмрәсиндә бела бир мәлумат вар: «Һиндистан гәзәтләри јазыр ки, Әфғаныстанын һакими Ширәли хан илә Никитясин арасы дәрәјә сәбәб олдур ки, чәнаб Ширәли өз ихтијарында олан вилајәтләрин һакимләри илә сәлә елдијинә оларын табәләри никитяс сәрәһәддин кечиб, чапынчылыг едилрәл».

М. Ф. Ахундов Гафгаз чәмишилијинин 30 илдән артыг Теһфисдә һашр едилән рәәси органы «Кавказ» гәзетиндә фәал иштирак етмишдир. Әсәрләринин бир чоку бу гәзәтдә дәрч олунмушдур. О, гәләм вә идеја достларынын да јазыларынын бу гәзәтдә чап олунмасына сәј көстөрмиш-

дир. Фикримизи сүбүт етмәк үчүн М. Ф. Ахундовун Түркијәдә јашајан досту, маарифтәрвәр јазычы Мирзә Мелкун хан көндәрдији мәктуба нәзәр салаг: «Шәрә Мисмерин мәктубу «Кавказ» гәзетиндә чап едиләчәкдир. Әкәр көндәрилмәсини хавиә етдијим франсызча јазылардан бәзиләрә хошума кәләрсә, дәрһал рус дилинә тәрчүмә едиб чап етдирәчәјәм» (Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 322). Башга мисал. Мөгәлә чәндән чыхандан соңра гәзәтдән бир нүсхә мәнә көндөрди. Бурада рус дилинә тәрчүмә едиб, «Кавказ» гәзетиндә вә Петербург гәзәтләриндә чап етдирәчәјәм» (3-чү чилд, сәһ. 277). Бурадан бела бир мәнтиги һәтәчә чыхыр ки, Гафгаз Баш Идарәсинин Шәрг шәбәсиндә баш тәрчүмәчи вәзифәсиндә чалышан, полковник Мирзә Фәтәли Ахундов һәм өз јазыларыны, һәм дә достларынын јазыларыны «Кавказ» гәзетиндә башга, Петербург гәзәтләриндә дә чап едирмишдир. Онун Петербург гәзәтләриндә чап етдирдији әсәрләр индијәләк мујәлләшдирилмәмишдир. Бу мәсәлә өз һәләлһә көзләјир.

Тбилиси шәһәриндә јарадычылыг етмәк үчүн оларкән Маркс адына Күрчүстан Республика Дөвләт Китабханасындә чоқчылды «Актлар» китабыны. «Кавказ» гәзетинин вәрагәдиди. Гәзетин сәһифәләриндә дә Азәрбајҗан вә Јахын Шәрг халқларынын фольклоруна, әдәбијатына, тарихинә он догтузунчу әсрин сијаси-иҗтимаи һајатына дәир јүзләрдә марәләчә очеркә, мәтәләјә, әдәби-бәди парчаја рәст кәлдим. Вә материалларын чоку имзәсыздыр. Бәлдә бу јазыларын бәзиләринин муәллифи М. Ф. Ахундовдур. 50 ил јазыб-јарадычы бә ојүк сәнаткарын әсәрләри һәлдә дә тап топланылмамышдыр, оларын бәзиләри мухтәлиф мәнбәләрдә, архивларда, достларынын аһиләриндәдир. Бу барәдә Мирзә Фәтәлинин мәктубларында да ишарәтләр вар. О, 1871-чи илдә Мирзә Мелкун хан јаздыгы мәктубда гәјд едир: «Мәним бүтүн мәктубларымы әввәлдән ахыра гәдә хусуси бир дәрәғәт көчүрүб сахлајын ки, биз өлдүкдән соңра кәләчәк нәсилләр үчүн тарихи вә әнтигә сәһиләр олачакдыр».

М. Ф. Ахундов бәди јарадычылыгы кәчә јашларындан башламышдыр. 1850-чи илдә гадорки — 20 иллик әдәби фәалијәтин дән бизә һәләли јалынз ики әсәри мәлүмдур: «Зәманәдән шинәјәт», «А. С. Пушкинни өлүмүнә «Шәрг поемасы». Муәллифин бу дөвр јарадычылыгы барәдә дә чилдә и ахтарышларә еһтијаж дујулдур.

«Археология комиссиясынын чап етдији «Актлар» китабында да Ахундов аһилә чоқлу әсәрләр вардыр. Мәшһур шәргшәһнас Адолф Берже комиссиянын сәдрә үзәлүјүнә иса Күрчүстан тарихчиси, етн-

графы Н. Б. Бердзенов вә Шәрг дәриндән бәлдә олан М. Ф. Ахундов чәлб едиләмишдир. Оларын көркин әмәји нәтиҗәсиндә Гафгазын он догтузунчу әср тарихини өкс етдирән 12 чилдик «Актлар» китабы мејдәна чыхышдыр. Теһфисдә чәмишилијин бәлбәсиндә чап олунан ири формалы бу китабын һәр чилди 1.000—1.600 сәһифәдир. Мирзә Фәтәли Ахундовун сағлыгында бу китабын 7 чилди бурачылмышдыр. «Археология комиссиясындағы фәалијәти һаггында М. Ф. Ахундов јаздыр: «Бу комиссиянын һашр етдији чилдләр мәним тәрчүмәләрилә долулдур».

Бүтүн булар көстәрир ки, М. Ф. Ахундовун мүасир охучуларә мәлум олмамә, сәһиә дөврүндә дәрәләрлә чап олунан чилд-

ләринә дүшмәјән олардә әсәри мөңчүлдур. Олардә ахтарыб тапымаг, топларыб һашр етдирмәк елим-әдәби иҗтимаијәтин мәң үчүн чоқ марәғәт вә фәјдалы оларды.

Мән «Кавказ» гәзетинин сәһифәләриндә М. Ф. Ахундовун мүасир охучуларымызә балли олмајан «По пути» («Сәфардә») адыл хәтирә-повестини көрдүм. Бу әсәрдә муәллиф һәрби кәјимдә јәј заманы Көнчәјә, Гарабага сәфәриндән, көрдүјү марәғәтә һадисәләрдән бәһс едир. Әсәр гәзетин 1875-чи ил 85, 87, 101, 104-чү нөмрәләриндә чап олунмушдур.

Һәмин әсәри һашр Ағачавад Әлизадәнин тәрчүмәсиндә охучуларә гәддәм едилдик.

Заман ГАРАЈЕВ.

М. Ф. АХУНДОВ

СӘФӘРДӘ

(ЕСКИЗ)

«Тәчили бир еһтијаж үзүндән, — еһтијаж иса өз-өзүлүндә һәмишә чоқ тәчили вә тәҗрибәсалынмаздыр, — мән лап бу јахынлардә Мәнчәндә (Јелизәвтепладан) Шушә гәзәтисинин Хочалы стансына кетмәли оладум. Бунун үчүн мәнә на үчәтләй фәјтон, на чәмадан, на дә јемәја гутаб ләзым иди, чүнки мән өз гәчәман көһлән атыма, хурчуну ва ев сәһибәсинин доғдују бир нечә тина пәндира, беш-алты чәрәја архајындым. Беләликлә, бу чур јол һазырлыгы үчүн о гәдәр дә әзијәт чәкмак, ахшамдан јыр-јығыш етман вә кечә јухусуна һарам гатмаг ләзым дәјилди. Ләкин бир гәјдә олараг, бүтүн саһија-саһман севән адамлар кими, мән јола кәтурчәјим пәл-пәлтарымы мујәјјан етмәли идим. Одур ки, ев сәһибәсинин көмәји илә хурчуну бир иезүнә ики әдәд ирахмаллы көһнә вә бир дәст фран дојдум. Хурчунун доғуб шимшәсинә вә тикишләринин сөкулмак тәһлүкәсинә бахмәјарәг, онун о бири иезүнә гәлјаналты, бәзи китаблар, бир чүт үзүнбәгәз чәкма, шотна вә чәкма јағы дојдум...

Ертәси күнүн сәһәри, Мәнчәнин адамлары һалә јухуда оландә, сүбһ шәфагинин һадисәлә әһәстәчә јелләнән сых, түнд јарпағларын арасында бүлбүл јорулмаг билмәдән чәһ-чәһ вәрандә ва узун, сары көһнәкдә, чјини сәһәнили, гајғылы бир гадын чүсүн тағлы нөрпүнүн алтындан һәј-нүјәлә, бурула-бурула ахан Мәнчә чәјинә енандә, атым әјағларыны Валлс Нелене рәгс мусигисинин тәнтинә ујғун олараг, көрпүјә дәрәјәјә башлады. Хырда вә аста јершәлә чәјин сәһилиндәни мөјдәнчәјә чәтыб, орадан дә сол тәрәфә дөнүб, шәһәрин ахырынчы тиканлы һасарыны кечдим вә өз бәләдчимлә бирлиндә баш јола чыхдым. һавә јахшы иди, адам раһат нәфәс алырды; елә бил буну ат дә дүјүшүдә вә јолумузуз узун олдуғуну билирмиш кими, өзүнү чәмләшдириб, чәлд вә раһат јеримәјә башлады.

Шимал тәрәфдә, чоқ-чоқ узағлардә түстүләнән булудларын мәвилијиндә тутгун дәрәли Гафгаз дағларынын силсиләси әзәмәтлә узаныб кедирди. Вндә вә јән-јәрәмиздә сәссиз, күнәшдән јанмыш дашлы-гүмүл чөлләр тәзәчә ојаныб учан торағаларын арасына охуудуғлары нәғме ила чанә кәлирди. һәрдәнбир јолун канарында суварылан әкин сәһәләри дә көрүнүрдү. Шәһлә өртүлүмүш отларын әтри сүбһүн тәмиз һавасына гарышараг үзүмүзә дәјир вә дүјүғларымызә сыхал чәкирдик...

Этрафдә һөкм сүрән сәссизлиндә мәнә хәјал гојнуна алды вә јаддашыма илн дәрә олараг ушағлыг хәтирәләримә гајытдым. Нә вахтә шәјх күмбәзинин јахынлыгындан кечән елә бу јол илә мәктәбә кедәрдим.

«Аға, папирос чәкмак истәјирсинизми?» — Әлиндә папирос түстүләнән хидмәтчи бу сөзләри дәрјиб, мәнә тәрәф дөндү вә атыны әјағлары илә маһмызлады.

Мән сорудум: «Мәммәд, көрүнүр, бу, шәјх күмбәзиндир?»

— «Бәли, еләдир ки, вар, бу күмбәз шәјх Низамининдир, аллаһ она раһмәт вәһсин».

«Бас нија о өзүна белә жалгыз ва таһна бир мазар васијјат еләјиб? Мәсар о, һә гигатан Мәнчәдән инчијиб? Бу барада о, белә демишдир. «Кәнча лап чәннәтдир, ләкин көрәсән о, чәһәннамин да мөһкам дирәји ола биләрми?» — дејә мән хатырла дым.

«Јох, мазар јалғыз инди тәкдир. Бир бахын, јол боју һәр јердә јашајыш иләрә мезә чәрпәр, бәлкә елә гәдим Кәнча әвәлләр бурада олуб?»

Һәгигатан да шаһра киришин башлангычында мәнә ајры-ајры адамлар, чәлә чүхур јерләр, кәрпич пәрчалары, хырда гәпәчикләр раст кәлди; ағ тозун ва тоза јәләнмиш әһәннин алтындан исе чәј дашларынын аз-чох һамар сырасы мүчлә сөчәл пирди.

Шејх Низаминин тағы учулуб төкүлмүш, үстүндә илан ва кәртәннәлә сүрүмә кәрпич күмбәзи инди човғун ва истилардан онун мазарыны горуја билмир, јалғыз кечанин зүлмәт гаранлығындан ва туфанлардан чәнә иәлмиш, бүркүләрән јорғун дүшмүш јолчуларә сығыначаг олурду... Көрүнүр, күмбәзи тамамла учуруб, кәрпич ләрини ләзими бир јерә ишләтмәк истәјәнләр да тапылар; күмбәздән нә бизим һәсәләр бир шеј әрәнәр, нә дә јерли диндар зијалылар инчијәр, чүнки шејх Низами шаһр дир, онун шаһр руһу да белә нараһат олмамалдыр. Јахшысы будур ки, мазарын үстүндә даим күләкләр сәсләнсин ва отлар дәрләләнсин...

Биз ағыр чырылтыјла әтән бир нечә кәл арабасынын јанындан кечиб мөдәдә сәһәр саат әлтијә он беш дағига галмышды. Истија дүшмәмән ва һавә ишыгланма ними Тәртәрә чатыб, өрадә кәһнә бир достумун јанында кечәләјиб динчәлмән мәсә дилә атлары тәләсдирдин. Мөјдә булуллар сүрүнүрдү; үфүг тәрәфдә кетдикчә бојун булуллар јағышдан хәбәр вермәсә дә, һәр һалда, һаванын сарин олачағыны билдирди: чәнуб-шәрг күләји күчләнир, тоз булуллары даһа да сыхлашырды; бу булуллар бизи бүрүдүкчә аз галдыр ки, бөлулгә. Дил-додағымыз гурумушду, көзләримиз мөј нәјрди. Күрәкчә стансијасыны кечиб, һәрәкәт маршрутунә үғун олараг атларә Зејлә стансијасындакы Гары карвансарасында динчлиң вермән үчүн биз һалә хәјли мәсәдә гәт етмәли идиң. Гары карвансарасы вахтинлә бу карвансараны ичәрәјә кәтүрүшү бир гарынын ады илә бағлыдыр. Дејиләнләрә мөјә, һамин гары чәвән вахтларында ја чәпмәг ва туфани өјнәтмәдә кишиләрдән һеч дә керә галмазмыш.

«Мәммәд, гардаш, хурчундан бир тикә чәрән ва пендир көтүр, ахы, тәләсдиң миздән биз һеч гәлјәнәлти дә еләмәмишиң!» — дејә ардымчә кәләң хидмәтчимә мурә чиәт етдим.

Һеч бир дағига кечмәмишди ки, истәдјим чәрән ва пендир һазыр иди.

«Бујрун», — дејә о, гәлјәнәлтины мәнә верди.

Мән кәсдјим илк тикәни бөјүк чәтинликлә чәјнәдим: дил-додағым гурудуғун дан чәрәјә чәјнәмәк мүмкүн олмурду, һәм дә чәрән гурумушду ва тоз-торпағә бәләшмишды.

«Ал, Мәммәд, јејә билмирам! Гардаш, һеч иштаһам дә јохдур. Билмирсән ки бурада һарадан су тапмағ олар? Бизә бир арх ва ја булаг раст кәлмәјәчән јә'ни?»

«Билмирам, аға бу јолларә мәнмә дә о гәдәр бәләддијим јохдур», — дејә Мәммәд сәнит ва һүссәли бир сәслә, јазығ-јазығ дилданди. Узәгдә, һарадасә ирәлидә зынғәр сәдалары ешидилди; о һәрдән тамам кәсилир, һәрдән исе јенидән бәрә сәсләнирә. Внда мөјә учалан тоз дирәји ва үч ат гөшулу фәјтон көрүндү. О кетдикчә бизә јахынлашырды. Гәһвәји әлчәкли бир әл фәјтонун јән тәрәфинә узанмышды. Һәсир шлјәлпә, гәра сағгаллы намә'лум бир шәхсин башы тәзликлә фәјтондан көрүндү. Мән мөдәдәсә, әтрафа бахындым... Намә'лум шәхс, фәјтон, пешәкар сүрүчү, бир дә һарын атлар јанымыздан јел кими өтүб кечәрәк, бизи сәнки кечилмәс тоз океанына гәт етди. Фәјтон о чүр сүр'әтлә кечәринин илң анда елә көрүндү ки, биз ат белиндә кетмир, һардасә јерлә сүрүнүрүк. Мәммәд дә сусурду, мән дә. Атларымыз исе тоз булулларыны јарә-јарә ирәлиләјирди.

Һавә бүркүлү иди... На бәчәләрин сәси кәлир, нә дә гушлар чижилдәширди, ләкин арабир сабирсиз чычырмалар ва чәјирткәләр јолдан сычрајыб, орда-бурада чырылдашырды...

Биз мөшә сәринлијиндән узағ, кениш, чәнсыхычә, әсәс јолла кәдирдин. Ләкин узәгдә, Күр ва Тәртәр тәрәфдә сәринлиңи ва булаг өд' еләјән һүндүр, галын мөшәләр тәшнә көзләримизә ошхәјырды. Бир саат бундан әвәл үфүгүн мавијинә гарыш

көрүнмәз олан бир топа ағач инди ајдынчә сечилирди. Биз үстүндә сөјүд ағачлары чәркәләнмиш ири бир архә јахынлашдығ.

Бу ағачларын алтында бөјүк Асијанын: Иранын, Туранын ва Гарадағын, даһа доғрусу, өз балаларындан чох амансызчасына үз чәвиран өлкәларин јүзә јахын бәдбәхт ва ачлыгдан үзүлмүш, үст-башы чыр-чындыр, әзәјялын ва демән олар ки, лүтүрјән өвләдлары сараләнмишдиләр. Бу бәдбәхт адамлар ачлығ ва еһтијач үзүндән Ирандан Мәнчәјә ва Тифлисә гәзәнчә далынчә кәдирдиләр; бунларын ичиндә јалғыз о кәсләр хошбәхт олачаклар ки, онлар ики ва ја үч илдән сонра өвләринә елә бә јолла, јыртыг-сөкүң әрхалығынын күрәјинә тикилмиш 10 манат пулла денәчәкдиләр. Ким билми, онлардан һансы өвә гәјядачағды, һансы јох? Јаталаға тутулуб гыздырма ичиндә јәнән заваллы ата, јахуд чәвән әр өкләмәкдән көзләринин көнү саралән кәсыб ва лүт аиләни ачы-ачы ағламаға вәдәр етмәјәчәкдирми? Бајағдан бәрк јухуја кетмиш бу бәдбәхт инсанлардан бир нечәси көзүнү ачыб әтрафа бөјәләнди: көрәсән доғма очағы, ачлыгдан тәгәтсиз һалә дүшмүш арвады, көрпөләрин нәләси онлардан кимин јухусуна кирмишди?

Адамларын бир гисми мәнә, даһа доғрусу, мәнмә ағ шапнамы көрән кими ајаға гәлмәг истәди, ләкин мән буна имкан вермәдән тәләсин әтдән дүшүб, архә јахындым. Адамларә фикир вермирмиш кими, ики өвүмлә буланығ судан ичмәјә бәшләдым.

«Иһаһи, бизә рәһмин кәлсин, бәдбәхтлији биздән узәг елә!.. Иранын бу бөјүк гошуну һарәјә өз кимин үстүнә, бәлкә јенә дә Мәнчәнин үстә мөдир? Гајыдын, бу чәнкәвәрләр. Иранә гајыдын, сизә јалварырам, јазығыңыз кәлсин бизә, гајыдын!» Ајун үчүн мән сизә миллион ағчаганәд ва бирә верәрәм!» Мән архдан су ичәнәдән киминсә сәси белә тәнтәнә илә учалырды. Башымы галдырәндә һамин натиги көрдүм. О, јерли адам иди. Орта бөјүк чәвән оғланын кәмариндә иордә (хәнчәр) асылмышды. «Анчәг, чәнкәвәрләр, — о зарафәтчыл адам мәнә кез вуруб, гаршысынданыларә јенидән мурәчиәтлә сөзүнә давам етди,—гә бөјәләрнызын башына мәләнләр сизин башыңызә кәлмәсин. Мәнерәл Пәсневичи јаддан чыхармајын, һа!.. О вахт сиз нечә гачырдыңыз!..» Зарафәтчыл адам, көрүнүр, тарихи јахшы билир ва һәттә сизәсәтә белә әл атырды. Онлар көзләрини натига диксаләр дә, һеч бирә е'тираз етмирди.

Еһтијачын бу пәл гурбанлары арасында мән тәсадүфән икигә әјилмиш бир һәмшәри көрдүм. Онун диши-дишинә әјир, бәдәни тир-тир әсир, башыны диләринин арасына әјмишди. Бирдән јадыма дүшдү ки, јол чантамда бир нечә бүкүлү кинә тозу вар. Нечә вермәјәсән? Хәстәнин танымадығы «һәкимдән», хүссүсилә ағ тоздан дәһшәтә кәлдијини көрүб, мән кинә тозуну папирос нағызынын арасына сәлдим, мәчбур еләдим ки, дүзәлтдијим һәби удсун.

«Аға, сән нијә бу кинәни һаһаг јерә сәрф едирсән? Онсуз дә хәстә Мәнчәјә мәнә кә чыхмајачағ, ја да Мәнчәдә һәкмән өләчәк. Дәјәрим һеч? Анчәг бу дармандан кәһнә бир аз версән, сәнә әвәзиндә ики әдәд хијар багышләјәрәм!» Мөрдәлә чәвән кинәни хијарә дәјишмәји беләчә хәһиш етди.

«Сән кинәни нөјирсән? Онсуз дә сағалмысан!» — мән е'тираз етдим.

«Бәлкә һачансә хәстәләндим, ондә олимдә дарман олар». Мән онә нә кинә вердим, нә дә хијарлары гәбул етдим. О исе мәнмә ачығыма хијардан бир дишдәм көтүрүб, ләззәтлә чәјнәмәјә бәшләды ва ону уда-уда мәнә бахыб сәнки деди. «Һә, нөчәсән, ағзын суланыр?...»

«Гылынчын ити олсун, атын јөјин!..» — «хәстәм» мәнә бу чүр хөјир-дуә верди. Гылынчын олмасә дә, атым һәгигәтән јөјин кетмәли иди.

Анчәг бу, гәрибә арзу иди, мөдәркән фикирләшдим ки, бу хөјир-дуә, һәр шөјдән әввәл, мәндән даһа чох гәчәг мал апарана ва гулдурә аид иди.

Гәпсынын ағзында кәзәл сөјүдләр олан карвансаранын ва Күрәкчә стансијасынын јанындан кечиб, јенидән чәллүјә чыхдығ. Истираһат јеринә, Гары карвансарасына (бурада Зејлә почт стансијасы дә јөрләширди) кәтмәг үчүн һалә 4 саатлығ јолумуз галмышды.

Јоручу ва тоз-торпагы јол әввәлликә узаныб кәдирди. Мән јолун биринчи веретини кәстәрән јазысы солмуш дирәјә истәр-истәмәз әсәби һалда бахдым. Бә'зән биринчи саатлығ јол боју бу кәстәричи дирәкләр тамамла кәздән итир, бә'зән исе узун узады јол кетдикдән сонра гаршымызә спирал шәкилли һәшијәси олан ма'лумат ләв-

Һәси чыкырды, ләкин бу ләвһәнин да жазылары солдугундан бизимлә рәгәм диллә даныша билмир, лал ва көр ними дајаныб «бахырды». Биз на гәдәр јол метдијимиз ва һала на гәдәр јол иедәчәјимизи билмирдик: бу ләвһа үзаринда на вахта са жазылары рәгәмләр жагышларын ва әлверишсиз һаваларын тәсири илә ағсачлы бир гарынын һачанса көзал ва тәрәватли олмуш үз-көзүнүн шүк чәзилләри ними итиб жетмишди. Мән јол дирекларини сајаркан тезлилә һесабы гарышдырдым ва онлаһа үмидим итирдим...

Шүкүр аллаһа, шүкүр аллаһа, будур, узагдан гаралан ағачларын топасы күрүндү, Зейвә стансијасынын кирәмитли дамы ва бинанын ағ көркәми үзүмүзә күчүм сүндү. Инди истираһәт етмән ва бир тина пендир-чәрәм јемән вахты мәлиб чәмишды.

Зейвә стансијасынын мәғрүр дајанан бинасынын әнс тәрәфиндә ортадан һүмүз тахта дарвазасы олан чәј көрпич ва чәј дашындан һөрүлмүш, палчыг рәнкли узук дивар нечирди. Дивар кивәдрәт шәкилли бир мејданчаны бирләшдирирди. Бу, Гәрә карвансарасы иди. Биз сол тәрәфә дөнүб, жарычыг дарвазадан һәјәтә дахил олдүк. Мән дарвазанын архасында үмүми дивара битишик кичичин анбара охшар бир тикили ирдүм. Бу анбар гамышдан һөрүлмүш, чөлдән ва ичаридән палчыгла суванмышды.

Мән һәјрәт ичиндә идим: гаршында бөјүн ва ачыг талварлы бош һәјәт дуруду; бир нәфәр да олсун адам көзә дәјирди. Илн дәгигәләр на едәчәјимизи билмәди. Ләкин һәјәтдә көрдүјүм тојуг бурада ев саһибинин олмасы әләмәти ними мән итевиндирди.

«Еј, бурада ним вар?» — мән чағырдым ва өзүм өз сәсимдән горхдум.

Атдан дүшмәдән бир дә гышгырдым.

Бу ан узун әтанли көј архалыг кејмиш, гырхылмыш даз башы ај ними парыве дајан, кен балағы дизиңдән олан ири шалварда бир јекәпәр адам һәмин анбардан чыкхыб, сәнитчә мәнә бахды. Мәнә елә кәлди ки, о данышмағы јадыргамышды ва бахышлары илә санки дејирди. «Бу да мән, сәнә на ләзымдыр, көзләјирәм. Сән һәһә јерә бурада на исә ахтарысан!»

«Зәһмәт олмаса, көмәк едн дүшүм», — мән лала мурәчиәт етдим.

О, ләгәјликлә әлини атын јүәнинә, үзәнкисинә узатды ва санки фикириндә нечирди: «Мәһәр буму ләзымды ва сән буна ләјигсәнми?»

«Бу на олан шејдир?» — мән е'тинәсыз сорушдум ва әјилиб анбарын ичарисин ииәрәк, на илсә жарыја гәдәр долдурулмуш нисәнин үстүндә отурдум.

«Бу на олан шејдир?» — мән ләлдән тәкрар сорушдум ва дарысгал анбары мәрәрдән нечирдим.

«Бу, дүкәндир, мән исә карвансаранын саһибјем» — о, ахыр ки, мәнә чабә верди.

Гары карвансарасынын дүкәнынә чеврилмиш бу балача анбарын узунлуғу бир сажын жарым, ени бир сажын, һүндүрлүју исә 2.5 аршын иди. Дүкәндә 3 әдәд һәһн, бош шам јешији, үстүнә миличәк гөмшү 6 гуту кибрит, 2 әдәд палтар сабуну, тә басмыш бир гәдәр хырда гөз, кичик тахта чанагарда үзүм гурусу, бир әдәд галык тараш стакан, әрп багламыш «тәкәнајат» сәмовар, гүрүјүб таганаг олмуш бир чү балыг ва дивардан асылмыш инителли саз варды.

«Јахшы, атлара вермәјә сиздә отдан, әрпадан вармы?»

«Вар, вар, һәр шеј вар! Сизин хидмәтчиниз атлары талварын алтында фарә гәтләјир. — Мән сејидәм, әдәм Аға Сејид Нәрбаләји молла бәј Мәммәддир. Мәним башга бир сејид јолдашым да вар. Онун табәбәтдән ва кимјә елминдән аз да олса бәшы чыкыр. Инди кәндән онун далынча адам кәлмишди. Орада бир гадын доғандә сонра дели олуб... Сејидлијимизә көрә, гурбан олум она, јашајышымыз бурада јахшыдыр. Мәселән, дүнән Шушадан кәлән бир бәј мәнә күмүш манат бағышлајыб. Анчәк хырда әјәр-әсијимиз да вар: паспортларымызын вахты нечиб, мүдирјјәт исә јенисини тәләб едир. Неч билмирәм на едим: тәсәррүфаты, дүкәны да бурахмаг олмәз. Тәбриздән таза паспорт нечә алмаг олар?»

Јол мәни бәрк јөрүшүдү, она јерә дә сусурдум. Ләкин Аға Сејид динмәдән бахышларын мәнә зилләјәрәк, өз нөвбәдә мәним да данышмағым, үмүмјјәтлә, мән дән сөз-сөһбәт көзләјирди. Мән һәр чүр сөз-сөһбәтдән јаха гуртармаг үчүн она гәдәрдән бир нечә суал вердим: «Зәһмәт олмаса, дөјин ивәрән, сиз бурада чөхданмы олсур?»

нуз?.. Мәһәр бу карвансараны сиз өзүңүз тикмисиниз? һәјәтдә гөз галағы да көрдүм...»

«Бәј, бу карвансара мәним дејил. Мән артыг үч илдир ки, Тәбриздән кәлмишәм, ону Гасым бәјдән ичәрәјә көтүрмүшәм; Гасым бәј дејир ки, бу гөз галағы онундур. Анчәк дејәсән, мәним олмалыдыр. Билмирәм ону ким кәтириб, үч илдир ки, һәјәтдәдир. Мән да ону орада көрмүшәм», — Аға Сејид гәти чабә верди.

«Сиздә јемәјә бир шеј тапыларымы?» — дејә сорушдум.

«На десәниз вар! Көңлүңүз на истәјир?» — Сејид чабә верди.

«Аға, билмирәм ахы нәјиниз вар?» — јенә дә сорушдум.

«Хәтриниз на истәјирсә, һәмәсы!» — Аға бу дафә дә сөзүңү тәкрарлады.

«Јахшы, сөзүң нәсәси, нәјиниз вар?» — Бу дафә мән хүсуси вурғу илә дедим.

«Һә, јумурта, бир дә... бурада башга нә шеј тапмаг олар ки?» — о, сөзүңү тәмамлады.

«Чәрәјиниз һансындандыр?» — мән саһибә мурәчиәт етдим.

«Чәрәк һәлә јохдур, ахшәм јолдашым нәндән кәтирәчәк, Саатыңыз нечәдир? Азан вахтыңдан на гәдәр нечиб? Намәзә өтүрмәмишин ки?» — Сејид јилетимдәки саат гәјтананы көрүб, бирдән сорушду.

Мән чабә вермән әвәзинә Ағая дедим: «Бизим үчүн 6 әдәд илыг јумурта һазырлајын».

Аға Сејид Нәрбаләји молла бәј Мәммәд Тәбризли һәјәтә чыкхы ва пејин топарларынын архасында, тојугларын јумуртладығы бөјүрткән коллары арасында кивәздән итди.

Бу вахт гырмызы сагаллы, бабат кејинмиш, бөјрүндән корда асылмыш, узунбоғаз сүвары чәкмәси кејмиш сағлам бир татар (әзәрбајҹанлы ред.) ичари кириб, өзүңү мәним јанымданы икинчи нисәнин үстүнә јөхды. О, башын ашағы әјиб, коллуға сохулмуш гырговул ардынча будагдан бахан гырғы киими мәнә бахды:

«Һарадан кәлирсән?.. һараја кәлирсән?.. На үчүн?.. Нимсән?..» — сорушду ва онум кирдән ишылдајан гара рәнкли архалығынын алтында елли синәси галхыб енди.

«Сән нимсән ва бураја на үчүн кәлмиш?» — мән бу утанмаз шахсин сөзүңү кәсдим.

«Мәһәр сәнин ким олдуғуну сорушмаг күнаһдыр?» — о, ачыглы һәлдә е'тирәз етди, сонра ајаға дуруб, ини дафә о тәрәф-бу тәрәфә иәзинди ва «Аразбары» һавасыны фитлә чәлыб, чәлә чыкхды.

«Бәј, нијә бурада отурмусунуз, бурда бира вар, бах, одур, талварын алтында килим сәрмишәм, ора сәриндир!» — ичари киран Сејид мәни һәјәтә дә'вәт етди. Анбарда һәгигәтән бира чох иди. Мәни исә јуху кирләјирди, илыг јумурталары көзләчәдән килимин үстүндә бәрк јухуја метдим.

Елә бәрк јатышам ки, һәтә ағчаганадларын үзүмү ва әлләримнә нечә санчдығыны белә һисс етмәмишәм.

Мәммәд мәни јухудан зорла ојатды. «Аға, метмән вахтыдыр! Тәртәрә гәдәр һәлә бир стансија да галыб!»

Бир саатдан сонра биз артыг Агадан ва онун «буфет-ресторанындан» хәлпи узагдә идик.

Мәһсулу јетишмәмиш акинләрлә ва сүварә архлары илә, чүрбәчүр тәпәләрлә бәзәнән Инчим јарымпостуна ва Тәртәрә гәдәр гәлан јолумузда биз мүхтәлиф атлы ва пијадәларла, орагарлыны торбаја тојуб чининә атмыш бир дастә һашшари бичинчи илә раслашдыр. Вјрәнди ки, онларын үч нәфәр јолдашы сују ашыб-дашән Тәртәрдә боғулуб. Биз күч-бәлә илә Инчим јарымпостуну, «Нарвансара-ресторан»ы архда тојараг, узагдан мөзәра охшәјән Тәртәр архларынын ағ көрпүләриндән кеңдик сә јаргәндәни ениш шидә чатанда гәфил илдырын чәхды ва елә шидәтли јағыш јағды ки, бир әндәчә илијимизә гәдәр исләндәг...

Ғабәддә, биздән ашәғыда Тәртәр һарај салыр, гәјнајыб-дашырды! Адамы ваһимә бүрүјүрдү; даһшәтли сүр'әтлә ахан суларын пәнчәсиндә дашлар бир-биринә дөјиб шәг'илдәјырды. Мән Мәммәдлә сәнитчә ашағы ендим; гаршымызда ени једди-сәкки сажын олан мәчрада чәј чағлајыб кедирди. Билмирәм сулар «ләл» иди, ја чәјын курутлусундан бизим гулағамыз батмышды, һеч на ешдилиммирди. Јухарыда, биздән бир ағачлыг мәсәфәдә чәј даһа кеңиш мәчрада ашыб-дашырды. Јерли полис нәфәрләри

көл гошулмуш арабада адамлары чајдан нечиридиләр. Биз көһна кечид јеринде да јанмышдыг. Јагыш әвәлжитәк јағырды; һисс олунурду ки, сујун сәвијәси кет-кәт галыр.

«Мәммәд, атларымыз таб кәтирә биләчәкми?» — Үзүмү она сары чевириәдә сорушдум, өзүм иса ахар суја кирмәјә һазырлашдым.

«Көзләјин, көзләјин, аға, атлары биз ејни вахта да суја салмалыыг... Дајаным!»

Мән јүјәни дартдым, атдан душуб чајдан кечмәјә һазырлыг көрдүм.

Биздән јухарыда чајдан кечән адамлар әвәлчә елә зәнн етдиләр ки, биз һәр ләнәрәк, онлары сары кедәчән, онлары тәчрүбәсиндән истифада едәчәјик, ләкин кә рәндә ки, биз атларың гәнтәргәларыны бәркидир, көзләрини силир, үзәкнәларны гысалдырыг, чанталары јәһарин тәркиндән габаға, дизимизин үстүнә ва гучағымыз алдыг — папағларыны јелләјәркән, бизи өз јанларына да вәт етмәјә башладылар.

«Кечидир, гардаш, кечидир!»

Һатта вәсијәт етмән белә ағлымыза кәлмәди. Өз арамыздыр, ону үнвәнымыз ким чатдырачәдг? Мәммәдә дедим:

«Хаһиш едирәм, хурчуну гору; мәним франым ва китабларым ордадыр.

Тәрәдүд етмәдән атымы гырманчләјиб ахара кирмәјә мәчбур етдим: биз дикә гәдәр бурулганны ахара душдүк. Ат јырғаланырды. Чилөву азда бурахаыб, көзләрини гаршыдакы саһилә зилләдим. Биз тезликлә үзүб саһилә чыхдыг.

Һәр ики саһилдән адамлар бизә тәәчүблә бахырдылар.

Јери кәлимишкән, гејд едим ки, чох вахт ат да, атлы да чајдан кечәркән тәч рүбәсизлик үзүндән батырлар. Белә һалларда ашағыданы гәјдалары јадда сахламаг лазымдыр: биринчи, бир сәнијә да олсун суја јох, гаршыданы саһилә, јахүд һәрәт етмәјән һәр һансы бир ашјәјә бахмалы. Бу, хам адам үчүн чәтиндир; икинчи, ата тәләсдирмәмәли, хүссилә јүјәни тез-тез дартмамалы ва бәрк сахламамалы. Бу да кичим бир тәһлүкә заманы атын чилөвуну вәр мүчү илә кәчиб сахлајан хам адам үчүн чох чәтиндир. Белә һалда су һәкмән лазымы инаднарлыг иостәрә билмәдән аты јыхачагыдыр; нәһәјәт, үчүнчү, һеч вахт пис ат белиндә чајдан кечимәмәли; бу, һамыј әјдәндыр. Бу гәјдалары көзләсән, кечдјимиз Тәртәрдән да бөјүк чајларын ахарында батмәзсән.

Биз исләнмыш чүчә кими ва дүз бир сутнајә јахын ач һалда Тәртәр базарына дахил оландан саат 7-јә ишләмишди. Базарын мејданындән кечиб, чохдан арзуладыгмыз һәјәт гапысынын ағзында дајандыг. Ләкин достумун евинин гапысындән килип асылмыш, пәнчәрәләри мөһкәм бағланмышды.

«Бу нәдир, доғруданмы о, евдә јохдуур, һараса кедиб?.. Арзум боша чыхды, шәк јемәји, стол, стуллар, лампа ва јорған-дешән — бунларын һамысы хәјәлдә галды!» — мән гүссәлә фикирләшдим.

«Хаһиш едирәм, дејин, С. Б. Р. евдә јохдуур ки?» — бу суалла икимәртәбән гоншу евин балкунда отурмуш, көрнәминдән јерли задәманлара охшајан мејдан, чаван бир адама мурәчиәт етдим.

«О, үч күндүр ки, јәјләјә көчүб, сизә нә лазымдыр?» — чаван адам сорушду.

«Мән онун евиндә галмагы нәзәрдә тутмушдум», — дедим.

«Истәјирсинизсә мәним евимдә галын» — о, мөһрибанлыгла чаваб верди.

«Бағышләјин, сизин адыңыз нәдир?» — мән сорушдум.

«Бу, вәчиб дејил, сонра да биләрсиниз» — чаван адам чаваб верди.

«Гонағрәвәрлики үчүн сизә миннатдарам, анчаг бағышләјин ки, тәклифиниз гәбул едә билмәјәчәјәм». — Буну дејиб керијә, хырда дүнәчыларың јанына дендүк ки, орада јағышдан дәлдаланмаг, јемәјә бир шәј тапаг, лап тирләрин да үстүндә олса, узаныб јатаг.

Биз хәјли хырда дүкәна дәјдик, бир тәрәфдән о бири тәрәфә кечәрәк, дағалары мејданы доланмалы олдуг, ләкин һеч јанда динчәлмән ва јағышдан дәлдаланмаг үчүн јер тапа билмәдик; һәр јердә бизә ејни чавабы веридиләр: «Јеримиз јохдуур, бура сизим үчүн карвансара дејил. На јемәјә бир шәј вәр, нә да сәтмаға».

Мән Гары карвансарасыны хатырладым ва орада галмамағыма тәәссүф етдим.

«Гардаш, бир бах, соруш, бураларда карвансара олмамыш олмас», — мән дә гәјдиклә Мәммәдә белә дедим, өзүм иса буланыг сел-су ахан мејданчада дурдум. Бир нечә дағиғәдән сонра мејданын о башында карвансара тапымыш Мәммәдин ардынча кетмәјә башладым.

Бу карвансара мәним бајаг тәсвир етдјимдән һеч нә ила фәргләмирди; елә бил ораданы шәјләрин һамысыны, һатта сазы да бура көчүрмүшдүлар. Анчаг бу карвансара јалныз онулла фәргләмирди ки, бурада тахт (өнли диван) ва папирос вәрди, һәм да саһиб ермәни иди.

Мән тахтын үстүнә узанараг, чаван ва јарашыглы саһибә ади суалла мурәчиәт етдим:

«Јемәјә ва атлары јемләмәјә сиздә бир шәј тапыларымы?»

«Биздә һеч нә јохдуур» — саһиб чох санит ва јумшаг тәрздә чаваб верди.

«Ола билмәз!» — мән умидсиз һалда дилләндим.

«Һәгигәтән, һеч нә јохдуур!»

«Һатта атлар үчүн да?»

«Һатта атлар үчүн да јохдуур!»

«Бәс сиз өзүңүз нә јејирсиниз?.. Јох, бу, ола билмәз; бәлкә башга дүнәнларда бир шәј тапмаг олар?»

«Биз нә јејирик? һеч нә; елә тутла чәрән, бах, тут јахынлыгдыкы бағдадыр. Инаның ки, сиз башга дүнәнларда да һеч нә тапа билмәсиниз. Инди һамы чыхыб кедиб («Һамы» дејәндә мә'мурлар нәзәрдә тутулуурду). Јолдан кечәнлар бурада дајануур, өтүб кедирләр. Анчаг бурада Зейнал адлы бир нәфәр вәр. О, әвәлләр хәрәк һазырлајарды, ола билгин, онра јемәјә бир шәј тапылар».

Ашпаз Зейналы чағырдыг.

«Зейнал, јемәјә бизим үчүн бир шәј һазырлајин, пулунузу артыгламасы ила вәрәрәм» — ашпаздән хаһиш етдим.

«Ону едә билмәјәчәјәм, һеч нә јохдуур!» — о, чаваб верди.

«Нечә јә'ни, ахы, дејирләр сиз хәрән биширирсиниз! Зәһмәт олмаса, јемәјә бир шәј тапын, һаггыны инигат едәјәрәм, истәјирсиниз лап габагчадан верим!» — мән Зейнала јалвардым.

«Һеч нә јохдуур; ахы, ким үчүн һазырламазлыыг, нә кәлән вәр, нә кедән, һамы чыхыб кедиб».

«Мәһәр мән мусафир дејиләм?» — е'тираз етдим.

Ашпаз суаледичи нәзәрлә мәнә бахыб күлүмсүндү ва бир сөз демәдән чыхды. О кедәркән мән чәрәклә тут јемәк бардә фикирләшдим.

Јағыш нәсди; гүрубун сонунчу солгун-сары шуалары инимәртәбәли евин үстүндә сөнүрдү.

Хәјли вахтдан бари ач галан атлар башларыны ашағы саллајараг кефсиз һалда көзләрини дејурду. Бирдән Зейналын ресторанынын габағында дәһшатли сас-күј гөрдү, ора-бура гачышма, гышгырыг, сөјүш ва далашма башланды. Ики нәфәр су архы ва бел үстүндә мөһкәм мүбаһисә едирди. Зейнал көзләнилмәдән мүбаһисә едәнлардән биринин тәрәфиндә дуруб, чапардән бир лаја дартыб кәнди ва өзүнү гылынчлә горујан балача, гара бир адама тез-тез зәрбәләр ендирмәјә башлады. Ара гарышды, чакнашма душду. Һатта мәним карвансара саһибим да ора тәләсди. Зейнал бағырды, мејдан сулајырды; онун габағында һеч ким дајана билмирди: һамы гачырды, һатта она јахын адамлар белә гачырдылар, чүнки чох гәзәбли олдуғундан нә өзүнүңүләрә, нә да өзкәләрә раһим кәлирди.

«Бүтүн бунлар ачлыгдандыр, онларын һамысы ачдыр». Гы:ышан адамлара бахыб мән белә нәтичәјә кәлдим...

«Мәммәд! Әлибаш отурмағдан бир шәј чыхмас. Ахы, биз ачыг, атлар да ачдыр.

Белә бир мәсәл вәр: «Илан вурән јатар, ач арам јатмас». Ағчаганадын ва бирини да сәјиб-һесабы јохдуур. На дири кими диријик, нә өлү кими өлү. Анчаг бурадан гачыб башымызы гуртармалыыг, бәлкә биртәһәр кедиб өзүмүзү нөвбәти карвансарајә, јарым-постун јанынданы карвансарајә чатдыраг. Ола билсин орада јемәјә бир шәј тапыг».

«Отаг үчүн биздән нә алачагыңыз?» — Мән саһибә мурәчиәт етдим.

«Һеч нә» — деди.

«Һеч нә?» — мән сорушдум.

«Һеч нә» — о да тәкрар етди.

«Онда һәләлик!»

«Һәләлик!» — о, башы илә тә'зим едәрән чаваб верди.

Һачы Бөйүкбәг багларанынын јанында бизи кечәнин гаты зүлмати бүрүдү. Ити кечәси иди, асыз кеча; думанла өртүлүш самада улдузлар да сажрыштырды.

Вахтында кәлимиш ади «ғонаг» — јуху мәни хумарландырыр ва ағыр-ағыр кәлимиш нарын торуна салырды. Иетдинчә ағырлашан көз гапагаларымы галдырмаға на гәсәт чалыштырдысә, бир шөј чыкмырды: ниприларимн өз-өзүнә јумулуруду... Чилову бурда хыб јәһарин гашындан икнәлли јапшышдым ва мүркүләмәк мәгсәдилә ашағы әйләнди. Мән ширин јухуја кетмән үчүн бир дәгигәлик раһатлыг ахтарырдым. Гара басмыш, һушсуз ва хәјәллы һалымда өзүмгә гарйба сүжетләр көрүнүрдү: мәһ әлиндә бир бәш гәб јағлы әтли, дәдлы борш тутмуш Зейналын гаршында дәјәндиғыны һисс едир, мәһ өз гызымы навазышлә охшайыр, кәһ да јолун гаранлыг фонунда мүриүләјән атымы көрүрдүм. Һәјат јуху ва кабуслә бах, белә амансыз мүбаризә апарырды. Шарг тәрәф кет-кәдә ишыгланмасәјдә ва хәфиф мей әсмәсәјдә, кимин кимә гәлиб кәләчәјәни билмәк олмазды. Биз әјылдыг. Чәлләрин јурдусуз-јувәсыз ва гәјгысыз торагајларанын сүбһ нәғмәси өзүмүздән јухуну гөвдү.

Мән ва Мәммәд күнәшин илк гызыл шуәлары әлтынә јол үстүндәки карвансаранын дарвазасыны дөјәндә саат дөрдүн јарысы иди. Биз дарвазаны чох дөјмәдән кирли нәјәндә ва чыр-чындыр шәвалрәдә бир оғлан евин дамындан дүшүб, дарвазә сары кәлди. Дарваза чырылты илә ачылып дүнанын диварларына дөјди. Нәчдидимиз јолун чәтилији мәни барк јордугу үчүн атын чиловуну Мәммәдин үстүнә атып кәһә һәјәтин күнчүндә елә палтодача гәмыш бағламасынын үстүнә узанып, дәрин јуху кетдим...

Чохму јатмышдым билмирам, анчаг јухум ширин ва раһат иди.

«Аға, дурун, кетмән вахтыдыр, артыг күн гызыр. Атлар да динчәлиб јемләнип ләр... Бүрдән бир аз да гатыг алмышам, истәмәссиз ки? Дурун!» — дејиб, Мәммәд јәһымда чөмбәлди.

Мән өзүму ачандә күнәш өл әләјирди.

«Мәммәд, һеч нә јемәк истәмирам!».. Мән бу сөзләри дөјәндә Мәммәд гүссәләндә, «Бурдә самовар да вар, дәм чајники да, стәкан да, анчаг чај ва гәнд јохдур һејф ки, онлары евдән көтүрмәмишәм. Бир да ахы, доғрудан, сиз ки, чај ичмисиз», — Мәммәд тәәссүфлә дилләндә.

«Әлбатта, билирсән ки, мән артыг алты илдири ки, һәкимләрин мәсләһәти кә чај ичмәји тәркитмишәм. Әвәлләр паһриз сахлајырдым, сәһра иса јадыргадым ва бу Чин ичкисиндән тамамила әл чәкдим! Анчаг о гатыгы кәтир көрүм».

Мәммәдин ишарәси илә ев саһиб килдән дүзәлдилмиш сәһкәнн сынмыш чәһәһында — ичиндә гара рәнкли тахта чөмчә үзән әјрән кәтирди. Чөмчә бир ва ја ики кирванкаја гәдәр суд, даһа доғрусү, бир јанутун ва батакудун бир отурулуғ јемәјин тутарды. Мән гатыгын ичина чәрәздән доғрајыб, чөмчәни доғрамачын ортасына сәһк дым. Чөмчәнин ичина хәјли доғрамач јығылды. Онун ғырағындан тутуб, мән ағыр-ағыр үст додағымла тикәләри дишләримин арасына чәкәјә башладым. Раһат ир билмирдим. Чөмчәни чәнағын ғырағына вүрүб, ичиндәки тикәләри гәба бошалтдым. Јемәк имканы даһа да пәслашды: доғрамач чөмчәнин лап дибиндә олдуғу үчүн бу дафә ағзым јемәјә чәтмырды. Мән күч-бәлә илә үч-дөрд дафә јемәндән дәдыб, һәр дафә да бурнуму, додағларым ва јанәгарлымы силдим. Карвансара саһибнә бизә бәтә етдији бу ләззәт үчүн ивәри гәлик күмүш пул верәрән, саһар саат әлтында Шаһбүлағдан јола дүшдүк.

Архада гәлан карвансаранын јахынлығындәки Шаһбүлаға кәдән јолда һансә јәхән кәндәсә бир әтли чыктыб, бизә тәрәф чәпды. О, бојнуна гәдәр курчун ва чүвә јүкләниши атын үстүндә отурумушду. Намә'лум шәхсин чјининдә күмүш чәрчивәлә силә јәлләнирди; белиндән иса хәнчәр әсылмышды. Бир чүт тапанча да јәһарин јә тәрәфләриндән әсылмыш дәри гәбурдан көрүнүрдү. Атынын солгун, јашыл рәнгли махәри хәтлә һәшијәләнән шәһәһәсинин сүртүлүш күнлүјүнүн үстүндә ачылымы дәмири нишанын изи әјдән сечилирди.

«Аллаһ сахласын!» — нәмә'лум шәхс деди. О, Мәммәдлә бәрәбәрләшдә ва атыны бизимлә јанашы сүрмәјә башлады. Онун курчунда бәрама, чүвәлиндә иса бәрәмаја дәјишдирлимиш бугдә варды. Мән папирос чәкдим. Шапкалы аты да папирос јәндирды. Көрүнүр, о, јолу тәк кетмәкдән горхурду.

Гушлар сусмушду, јол ғырағында хырдача чәјирткәләр даһа атылып дүшүр арабир әсләнән чырчырама сәнки исти күнүн «консертина» һазырлашырды. Әмә

ли-башлы бүркүлү күн башлајырды. Һәр јердә сәкитлик иди: бирдән кәһ адымын бөјинә ишләјән, кәһ да гулағларыны чәкич кими дөјәчләјән минләрлә чырчырама-нын сәси әтрафа јәјылды.

«Мәммәд, неча да су ичмән истәјирәм!».

«Мәндә јәхшы араг вар, истәмирсиз ки? — шапкалы аты сөһбәтә гарышды. — Мән сизи тәныјырам, аға, ешитмишәм ки, сиз бөјүк әд-сан саһибсиниз!» — Атлы мәнин үнвәныма чохлу тәриф сөјләди.

«Тәшәккүр едирам; мән артыг чохдәндир ки, шәрәб ичмирам; сәһһәтима зијәндир».

«Тәк бир гәдәһ, бу, сусузлуғу јәхшы сөндүрүр» — мүсаһиб тә'кидлә деди.

«Тәшәккүр едирам, ича билмирам» — мән е'тираз доғурмајән бир тәрзлә чәвәб вердим.

Елә бу вахт әјнина архалыг кәјмиш, әјағәлән, әлине ғырманч әвәзинә әгәч әлмәш ғырх беш-әлли јәшлы бир татар атыја чәтды. Татарын аты барк тәрләмишди. О, бизим тәсәдүфи јол јолдашымыза мурачиат етди

«Ај аға, хаһиш едирам бу пуллари дәјишдирин. Мән индичә јәјләгдән ишә јәтмишәм, нәндә дедиләр ки, сиз бурада олмусуңуз. Артыг бир илдири ки, бу пулләр мәнәдәдир. Онлары нечәсинә вериб, беш дафә шәһарда ушағлар үчүн чит әлмәк истәмишәм. Һәр дафә да пуллари үстүмә гәјтарыб, дөјирләр ки, кәһнә маркалыдыр. Мән өзүм үч дафә бу пуллари башымдан рәдә етмән истәмишәм; ләкин һеч бир дүкәнчә онлары көтүрмәјиб. Хаһиш едирам, мәнә башга пул верин. Аға, јадыныза салырам ки, сиз бу кағыз пула кечән ил бу вахт гоншу Ханәли Худәфарин оғлунун һәјәтиндә мәнән бәрәма әлмысыныыз».

Татар бу сөзләри тәнкнәһәс дөјиб, гәлтүг чибиндән кирли бир әски чыхарыб еһтијәтлә ачды ва дөрдгәт бүкүлүшү үч манат кағыз пулу атыја узатды. Атлы сәкитчә, һеч нә олмәјыбымыш кими, кағзы ачыб бахды, сәһра бир сөз дөмәдән ону јендән татарга гәјтарды.

«Нә олду?» — татар баша дүшмәдән сорушду.

«Әзизим, мән сәнә белә кағыз вермәмишәм, мәнимки тәмамила тәзә ва көј иди!» — аты деди.

«Инанын, бу елә һәмнн кағыздыр; јадыныздадыр, кәндчим Тәлыб Зейни оғлундән чәмыш дәрис әләндә чибиниздән 5 манат чыхардыныз. Беш манаты онә, үч манаты иса мәнә вердиниз. Инчитмәјин мәни, сән аллаһ, пулу дәјишдирин!» — пулу мери әләндән татар јәлварды.

«Пулулу ал; адам дилилә дөјирәм ки, белә пулу мән сәнә һеч вахт вермәмишәм. Мәнин өз ишәґызымы гәјтар, ону дәјишим» — аты гәтијәтлә чәвәб верди.

«Аллаһдан горхун, адамлардан утанын! Сиз мәним әлпәним гәргышындән јәхә гуртара билмәзиниз, пуллари дәјишдирин. Мәр неча дафә мән сизин атынызы сахлајыб, әрпа илә јемләмишәм!» — татар ағләмсынарағ, ону мөзәммәтләди.

«Баш-гулағымы апарма, әл кағзы, јохсә туллајарам!» — аты һирсләнди.

«Гулағ асын, аға, — сөһбәтә гөшулудум, — мәжәр үч манатдан өтрү өзүңүзү ва кәһнә тәнышыныз олан бу татары наһәтә етмәјә, јәхүд онунла дава-далаш салмаға һеч дөјәрми? Она үч манат верин ва елә тәсәвүр еднн ки, һарадасә итиримисиниз».

«Сизин хәтринизә мән она 10 манат да вермәјә һазырам, анчаг иш бурасындадыр ки, бу кағыз әслә мәнимки дөјил! Инди башга чәрәм јохдур, бу ағанын хаһиш илә сәнә ини манат күмүш пул бағышлајырам. Буну дөјиб аты пул кисәсини чыхартды ва татарә ики манат күмүш пул верди.

«Һеч нә вермәмәкдәнсә, һеч олмасә ики манат да јәхшыдыр!» — татар гәшга-бағлы тәрзә дилләнди.

«Бирдән бу пуллари да гәбул етмәзләр?» — татар мәнә мурачиат етди. Мән шәһнә-шүбһәдән гуртармағ үчүн ону сәкитләшдирдим ва дөдим ки, һәкмән гәбул едәрләр.

«Атын јејин олсун, ғылыңчын ити!» О мәнә өз тәшәккүрүнү билдириб, атынын башыны дөндәрди ва чәпыб кетди.

Биздән беш әгәчлығыда фөдап ханлығы дөврүндән јәддән чыкыб гәлмыш ва јәрычууг бир гәлә илә гоншу олан Шаһбүлағ стансijasы көрүнүрдү. Бу гәлә бөјүк бир саһәни — гәјәлыг, чылпағ ва чох да һүндүр олмајән дағ сисиләсинин хәјли һиссәсини тутмушду. Онун уча диварлары- күллә атыг үчүн нәзәрдә тутулуш јарығлары,

